

DERECHO ARANDUPY REHEGUA HA ÑE'ĒHETA PERÚ-PE

Florentino Vizcarra Pinto

Universidad Nacional Intercultural de Quillabamba, Cusco, Perú

Email: florentino.vizcarra@uniq.edu.pe

ORCID: 0000-0001-9965-3295

Sheylla Lia Cotrado Lupo

Universidad Andina de Cusco, Quillabamba, Perú

Email: scotrado@uandina.edu.pe

ORCID: 0000-0003-3746-4784

Saturnino Vizcarra Pinto

Universidad Nacional del Altiplano, Puno, Perú

Email: ninolider@gmail.com

ORCID: 0000-0002-5741-615X

Elizabet Larico Sucaticona

Universidad Nacional del Altiplano, Puno, Perú

Email: elizabetlarico85@gmail.com

ORCID: 0000-0002-1515-0437

Iván Bustamante Paricoto

Universidad Andina de Cusco, Cusco, Perú

Email: ibustamante@uandina.edu.pe

ORCID: 0000-0003-3922-8726

Roman Roosvelt Osorio

Universidad Andina de Cusco, Quillabamba, Perú

Email: rosorio@uandina.edu.pe

ORCID: 0000-0003-0222-6823

Ojgueruka: 03/05/2024

Oñemeneĩ: 30/11/2024

DOI: <https://doi.org/10.47133/renepylen2024-04>

ÑEMOMBYKY

Ko tembiapo ojerojeváva derecho ñe'ẽ rehegua ha ñe'ẽheta Perú-pe rupive niko oñehakã'íose mba'éichapa ojejuhu derecho ñe'ẽ rehegua ha ñe'ẽheta ko tetãmegua; oñemboguata rekávo, taperekóramo ojeporu *etnografía* ha oñemarandumono'õ hağua katu ojejepovyvy jehaipyre rehe. Heseae, ojehechakuaa Perú retãme heta arandupy ha ñe'ẽ ojejuhuha; ipype ojeporu 48 ypykuéra ayvu umi 24 regiõ oñemboja'ohápe ko tetã. Ñe'ẽ ojeporuvevahína quechua ha aimara; umi temimbo'e iñe'ẽ mokõi ha oiporukuaáva castellano oguerohory ha ohecha porã ayvu jeporu andes-pe, ha'evahína quechua ha aimara; ko'ã ayvu ohechauka ko tetã reko tee, ypykuéra ha ñande sy Yvy ñe'ẽ tee. Amo hu'ãme, ojejuhu andes ñe'ẽ ojeporumemeha tapichakuéra oiko ha oñomongetakuévo oñondive.

Mba'érepa oñe'ẽ: Derecho ñe'ẽ rehegua, ñe'ẽheta, ñe'ẽ andina, ypykuéra jeikove, Perú.

Derecho arandupy rehegua ha ñe'ẽheta Perú-pe

Perú niko tetã iñandupyheta, iñe'ẽheta ha heta *etnia* ojejuhuhápe; heta arandupy ha tapicha aty ojejuhu ipype, taha'e umi andino, amazónico ha oikóva tavusuháre térã criollo ha avei umi tapicha ojejuerupyréva África-gui ñemoñarekuéra. Tetã háicha, heta ñe'ẽ ojekuaa ha ojeporu ko ijyvýpe: ypykuéra ayvu ha castellano tetã ñe'ẽ tee, oiporúva umi tapicha aty iviruhetave, omoakáva polítika ha arandupy.

Perú ojekuaa heta ñe'ẽ ojeporu rehe ipype, avei heta arandupy ogueroko rupi; ñe'ẽheta rehe oñe'ẽramo, ojepokohína umi teta oguerokeráva heta pojoapy oñomongeta ha oikove hağua ojoapytépere, upéichante avei ombohasáva hembiaakuaa, hekoasa ha omokunu'ũvo kunuminguérape ha omomaiteipaha tapicha hete'õvape. Derecho ñe'ẽ ha derecho ypykuéra retã maymáva oguerekóva rehe ojepokóramo katu oñe'ẽhína umi derecho oguerekóva ko'ã tapicha atyháicha ojopývo Estado-pe omoañete hağua ichupekuéra opa umi derecho oguerekóva hikuái:

a) Ojehechakuaávo ichupekuéra oikoveha léi renondépe ha hekovévo heseae, ã) ani ojejasuru ijeikove oñondive ijaévape, taha'e oñemongu'e, oñakãrapu'ã ha itekuáipe, ch) ani ojehepajoko oiporúvo ijyvy ha ha'ekueraité oikuaávo mba'épa ojapóta ichugui, e) ojehechakuaa ha oñemomba'évo ichupekuéra tetãháicha, ã) ojehechakuaa ha oiporúvo hikuái ijayvukuéra tee, h) oñemomba'e imba'eporã, ijeikove oñondive, iñarandupy ha itupãjerovia (Ministerio de Cultura, 2016).

Oiporúvo iñe'ẽnguéra ha derecho heseguáva ojejuhuvo Perú Léi Guasúpe, akytã 2 (mokõi) ha omoañete opaite yvypóra iderechoha oñembojojávo ichupe léi renondépe: “Avave ndaikatúi oñemboykévo hekoveñepyrũ, raza, meña, ñe'ẽ, tupã guerovia, hemimo'ã, imboriahu térã iviruheta ýramo oimeraẽ mba'ére” (inciso 2-pe). “Oguerekóvo hekove ha hembikuaa rechaukaha, Estado ohechakuaa ha oñangarekova'erã tetã tekove ha arandupyheta. Opaite Peru ñemoñaere iderécho oiporúvo iñe'ẽ tee oimeraẽ mburuvicha rendondépe, ñe'ẽsahára pytyvõme; pytaguakuéra avei ogueroko ko derecho” (inciso 19-pe); akytã 17-pe oñe'ẽ oñembohapévo tekombo'e mokõi ñe'ẽ ha arandupyhetápe, ha upevarã ojererekova'erã tesa rendondépe umi zona reko; upéichante avei oñangareko tetã arandupyheta ha ñe'ẽheta rehe. Upéva ári, akytã 48 omoañete: tetã ñe'ẽ tee hína castellano, quechua, aimara ha ambue ypykuéra ñe'ẽ umíva imbaretahápe,

he'iháicha léi (Congreso Constituyente Democrático, 1993, akytã 2, inciso 2, 19-17-48)

Upe Léi P^{py} 29735, Léi Omohendáva Ypykuéra Ñe'ẽ jeporu, Ñembohekoveresã, Jehyvykói ha Ñemyasã Perú-pe ombohysí umi derecho ha ñemboaje ypykuéra peteĩteĩva ha tetãháichape ñemboaje ñe'ẽ rehegua, ha he'i avei opaite ko'ã ayvy ohechauhaha tapicha aty reko tee ha mba'éichapa ohecha ha oikuaauka hikuái opa mba'e oikóva; upéichante avei omoañete oiporúvo hikuái upe pojoapy opa mba'erã ha opa temimoĩmbýpe. Ypykuéra ayvu tee Perú pegua hína opaite umi ojeporumava'ekue upe yvýpe ojasuru mboyve castellano ha ojegueroayvu ha ojeporúva gueteri ko tetã yvy ipe ha ipukukue javeve.

Akytã 4-pe he'i "ko'ãva hína opaite yvpóra derecho: a) Oiporúvo derecho ñe'ẽ rehegua, taha'e ha'eño térã atyháicha, ã) Ojejechakuaávo ichupe peteĩ ñe'ẽhára atyguaha, ch) Oiporúvo ñe'ẽ tee maymave renondépe ha hogapygua ndive, e) Ojokupyty ha ojoajúvo ambue tapicha ñe'ẽ poruharakuéra ndive, ñ) Ogueroikove ha omombarete haña iñarandupy tee, g) Oñeñangarekóvo hese ñe'ẽ teépe opaite Estado remimoĩmbýpe, ñ) Oguerekóvo ñe'ẽasahára ñe'ẽgui ambue ñe'ẽme oñemoañete potávo ichupe derecho opa hendápe h) Oguerekóvo tekombo'e ñe'ẽ teépe ha iñarandupy rekópe, arandupyeta kuápe, i) Oikuaapyhývo castellano ñe'ẽ opavave oiporúva Perú Yvy tuichakue javeveas" (Tetã Congreso, 2011, Akytã 4).

Léi P^{py} 29735 niko ojerojera ombohapévo jahechápa umi temimoĩmby Estado-pegua ha privado-va oñangareko térã omba'apóva tetãyguakuéra ndive ha rehe oñepyrúvo oñemongu'e ikatu hañuáicha ko'ẽrõ ára oñangareko ijayvu teetépe umi tapicha oiporúva ypykuéra ñe'ẽre, jahechápa ha'ekuéra oiporu umi ipojoapy, ha upevarã oguerekova'erã hikuái ñe'ẽasahára. (i) oiporúvo ñe'ẽ tee maymave renondépe ha hogapygua ndive; (ii) oñeñangarekóvo hese ñe'ẽ teépe opaite Estado remimoĩmbýpe; ha (iii) Oguerekóvo ñe'ẽasahára ñe'ẽgui ambue ñe'ẽme oñemoañete potávo ichupe derecho opa hendápe ha opa mba'erã Perú ryepýpe. (Perú Retã Congreso, 2011).

Decreto supremo P^{py} 005-2017-MC: "Política Nacional de Lenguas Originarias, Tradición Oral e Interculturalidad", omohenda Tetã Política reheae oñemoañeteseha derecho ñe'ẽ rehegua oguerekóva ypykuéra ayvu poruhára tetã tuichakue javeve; ha'e ojeporu ha oñemoañeteva'erã opaite temimoĩmby Estado peguápe ha tetã rekuái ipekue javeve, hembiaporã tee kuápe, ha upéicha avei umi temimoĩmby ojegueroikovéva léi rupive, oñeñe'ẽhápe upe numeral 8, akytã I, Texto Único Ordenado omoañetéva Léi P^{py} 27444, Ley del Procedimiento Administrativo General, oñemoneiva'ekue Decreto Supremo P^{py} 006-2017-JUS rupive, mayma léi oñembovaléva rupive, ha iñemboguata ha iñemoañete opytáva opaite temimoĩmby Estado pegua ha temimoĩmby kóvapegua ha ipypegua'yva ohekvéva léi rupive pópe (Tetã Rekuái, 2017).

Tapereko

Ko tembiakuaarekápe ojeporu taperekóramo *etnografía*, ha oñemarandumono'õ haña katu ojejepovyvy jehaipyrépe; *etonografía* (omoha'ãngahaíva tetã arandupyeta) ojejeporeka umi tembiapokue ojeaimava'ekue rehe, oñembyaty rekávo maranadu derecho ñe'ẽ rehegua ha arandupyheta ko tetãmegua rehe. Kuatiahaipyrépe ojejeporeka marandu rehe: artículo tembikuaa rehegua oñemyasãimbyre, ñemba'eporandu omboguatapyre Instituto Nacional de Estadística e Informática - INEI, Ministerio de Cultura marandu myasãimbyréva, Léi yvypóra derecho rehegua ha aranduka. Tapereko *cualitativo* niko oporoipytyvõ

oñemba'apóvo marandu añetete rehe, umi tapicha omombe'úva, jahechápa oñehesa'yjo mba'e ojuhúva (Hernández Sampieri, 2006), ha ombohape tembiapo iñañetévo: marandu "ojehecha ha oñehendúva", "hypy'úva", "ipypukúva"; ha oñehesa'yjóva ojekuaapyhy ha oñeikũmby añete (hermenéutica) (Reichard y Cook, 1986).

Ojejuhúva – ojejapóva

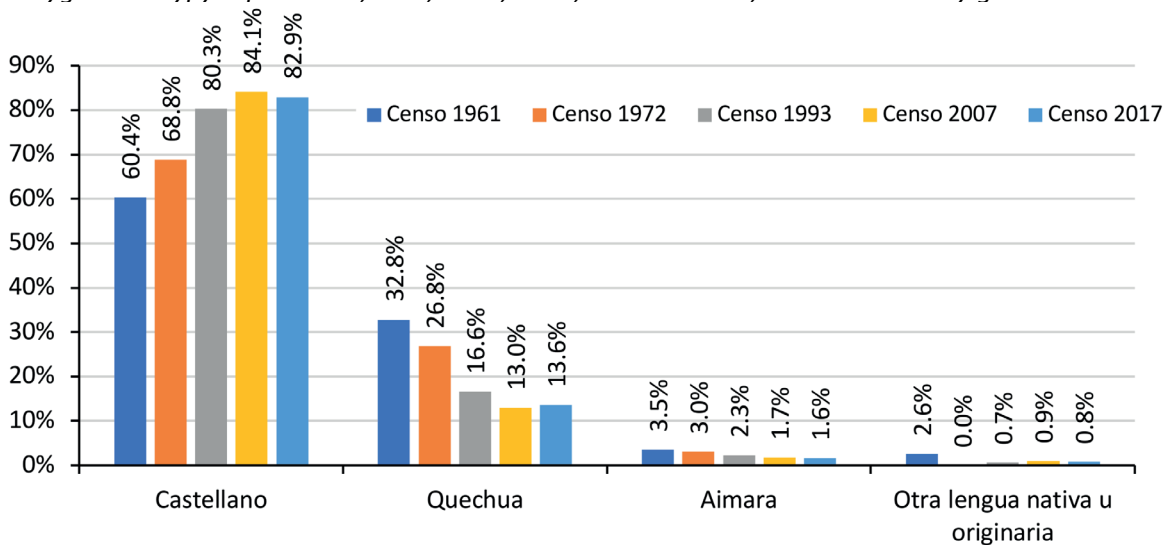
Perú niko añetehápe heta iñe'ê, ojejuhu umi tetã hetave ñe'ê ojeporuhápe ko yvy ape ári. Ojejuhu ipype 85 ppykuéra ayvu, ha umíva apytégui 48 ojeporu gueteri, 2 oñembohekoveresãi jeyvahína (mochica ha uro ñe'ê), iñe'êharakuéra ñemoñare reheae, ha 35 katu ndojeporuvéima, oguetéma.

Ypykuéra ayvu Perú-pe ojeporúva oñemohenda kóicha: ñe'ê ojeporu gueteriva, oñembohekoveresãi jeyvahína ha omanómava. Léi Ppy N.º 29735 Reglamento, Léi omohendáva umi ñe'ê ñeñangareko, jehetejora, ñemombareteje, jehapyaty ha ñemyasãi Perú-pe he'i: (i) ñe'ê ojeporu gueteriva hína iñe'êharakuéra ogueroayvúva gueteri, oñema'ê'yre hekoveresãire, (ii) ñe'ê omanómava hína umi ndoguerekovéimava tapicha oiporukuaáva, (iii) ñe'ê oñembohekoveresãi jeyvahína katu umi oñembojaleajeýva, ha he'iháicha Léi Ppy 29735 Reglamento, oñembohekoveresãi jey oñre tapicha aty oñemongu'éva oiporujeývo ayvy oguemava'ekue tereã katu ipypeguakuéra ñe'ê oñemombaretejýva, jahechápa oñemomareteje arandupy ha'ekuéra oguerosyrýva (Tekombo'e Mokõi Ñe'ême oporombojokypytýva Moakãha, 2018).

Umi Censo Nacional de Población ojejapóva ojejúva ary 1961, 1972, 1981, 1993, 2007 ha 2017 ohechauka háicha, oguejy rire oúvo ppykuéra ñe'ê poruhára hetakuépe, ko'ágã rupi oñemombareteje umi tenda ikangýma haguépe. Censo ipahavogua, ojejapova'ekue 2017-pe, ohechauka 16 % tapicha Perú-gua oikuaapyhy ha oiporuhague hogapýpe quechua, aimara ha ambue ppykuéra ayvu térã amazonia-pe. Kóva ojekuaa ta'ãnga 1-pe.

Ta'ãnga 1

Tetãygua iñe'ê ypy rupive 1961, 1972, 1993, 2007 ha 2017, ohasámava 3 ary guive.

Jesarekorã. Oñeguenohẽ INEI- Censos Nacionales de Población y Vivienda, 1961, 1972, 1981, 1993, 2007 ha 2017-gui.

Ñe'ëheta téra Ypykuéra Ayvu Perú-pe

Perú-pe ojeporu 48 Ypykuéra Ayvu oikovéva; umi 24 tetãvorépe, 1 provincia Constitucional, 151 provincia ha 1.228 tavusúpe oiporúva 4, 5 millón tapicha. Loreto regiõ hina hetave ayvu ojeporuhápe; umi 48 ayvu apytégui, 4 ojeporu Ande regiõme, umivahína Quechua, Aimara, Jaqaru ha Kawki; ijapytepekuéra, Quechua ha Aimara ojeporu haimete tetã tuichakue javeve; 44 ayvu katu ojeporu Amazonía regiõme, ha ijapytepekuéra upe ojeporuvevahína Ashaninka.

Ministerio de Educación (2013) oikuaa umi 47 ñe'ë ojeporúva gueteri apytégui, Quechua-ha upe ojeporuvéva umi tetãvorépe Perú ryepýpe, ha Amazonía ñe'ë, Ashaninka, ojeporua 9 tetãvorépe; Awajún, 7 tetãvorépe; Shipibo, 5-pe ha Matsigenka, katu 4 tetãvorépe. Techapyrãramo jareko Aimara, ñe'ë ojeporúva peteĩ tetãvorépe, ha'e ojeporúre haimete Puno tetãvore tuichakue; Quechua ojeporu haimete Apurímac tuichakue, Awajún ojeporuetemi Condorcanqui provincia-pe (Amazonas), ha Ashaninka katu táva Coviriali tuichakue, Satipo provincia-pe. Techaukaha 1-pe ojehechakuaa ñe'ëheta ko tetãmegua.

Tchaukaha 1

Tetãygua ojepapapyre 5 ary oguerékova guive, ñe'ë ypy téra oñepyrũva'ekue oikuaa raëve, oñemohendaháicha umi tetãvorépe.

Departamento	Total	Idioma o lengua materna con el que aprendió a hablar en su niñez							No escucha / Ni habla	No sabe/ No responde
		Castellano	Quechua	Aimara	Ashaninka	Otra lengua nativa u originaria ^{1/}	Otra lengua extranjera ^{2/}	Lenguas de señas peruanas		
Total	26 887 584	22 209 686	3 735 682	444 389	68 667	141 350	48 910	10 447	24 624	203 829
Amazonas	340 702	289 755	820	48	100	43 510	116	241	740	5 372
Áncash	990 545	677 844	301 744	296	21	90	781	432	1 051	8 286
Apurímac	370 082	105 273	261 849	657	13	30	189	134	331	1 606
Arequipa	1 272 959	1 013 321	227 600	26 737	85	163	1 736	331	798	2 188
Ayacucho	561 976	199 869	357 308	668	190	86	139	188	495	3 033
Cajamarca	1 217 550	1 200 017	6 975	110	16	1 179	354	715	2 245	5 939
Prov. Const. del Callar	915 684	854 606	49 923	3 336	78	333	2 304	332	740	4 032
Cusco	1 103 635	461 672	609 655	2 656	1 862	3 908	2 248	357	847	20 430
Huancavelica	315 924	107 714	206 087	92	25	19	65	171	370	1 381
Huánuco	653 319	447 902	185 779	283	659	809	230	342	852	16 463
Ica	772 184	714 986	51 494	1 576	46	661	829	323	709	1 560
Junín	1 133 837	920 995	153 795	785	36 617	4 869	498	443	997	14 838
La Libertad	1 615 840	1 601 307	5 573	317	18	301	1 618	677	1 536	4 493
Lambayeque	1 090 119	1 060 080	25 536	248	12	391	751	518	1 173	1 410
Lima	8 790 062	7 965 533	724 775	30 669	1 188	4 474	32 457	3 032	6 225	21 709
Loreto	782 550	704 883	4 154	127	76	43 595	891	276	735	27 813
Madre de Dios	126 550	96 286	24 391	1 479	78	2 500	454	56	97	1 209
Moquegua	161 839	125 324	14 388	21 438	18	23	139	40	114	355
Pasco	231 448	186 264	24 943	181	8 957	565	210	80	211	10 037
Piura	1 677 029	1 649 507	3 313	169	9	203	942	802	1 731	20 353
Puno	1 083 035	303 652	464 231	292 866	258	106	210	229	713	20 770
San Martín	732 064	715 134	9 940	115	25	3 523	415	360	1 079	1 473
Tacna	305 508	229 049	10 580	59 237	38	57	323	90	200	5 934
Tumbes	203 168	201 332	593	36	7	77	141	102	243	637
Ucayali	439 975	377 381	10 236	263	18 271	29 878	870	176	392	2 508
Provincia de Lima ^{3/}	7 956 873	7 217 567	648 373	30 010	1 133	3 930	31 591	2 666	5 499	16 104
Región Lima ^{4/}	833 189	747 966	76 402	659	55	544	866	366	726	5 605

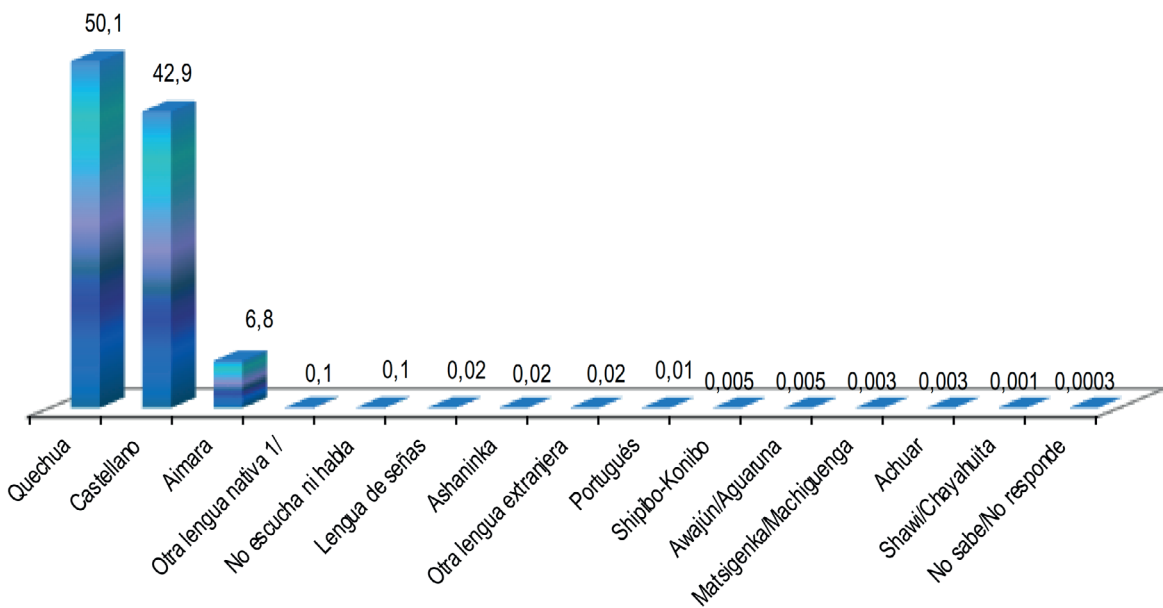
Jesarekorã. Oñeguenohẽ INEI - Censos Nacionales 2017: X II de Población, VII de Vivienda y III de Comunidades Indígenas.

Umi ppykue ñe'ê oiporuve ha oikuaavéva mitãmi guive tapicha andes regiõgua Perú-pe hína 2.893.670 tapicha, he'íva ijehe oiporukuaaha quechua, ha hetakuépe ohupytyva 50,1%; hapykuéri ou castellano, 2.473.986 ava (42,9%) oikuaaukáva kóva ñe'ê ppyha; aimara katu 392. 228 tapicha (6,8%) he'íva imitãmi guive oiporukuaaha ko pojoapy. Toñema'ẽ techaukaha 2.

Tapicha aty he'íva ijehe ipire morotĩha/mestizo térã ambue, apytépe ojejuhuve umi oikuaa ppyva'ekue mokõi ñe'ê: tenonderãite, castellano 15.540. 786 tapicha (94,9%), ha mokõiha katu quechua, 558.762 tapicha (3,4%) oikuaauka upeichaha. Sa'ive 1% tapicha oikuaaukáva oikuaa ppy hague ambue ñe'ê imitãme. (Instituto Nacional de Estadística e Informática - INEI, 2017).

Ta'ãnga 2

Ypykuéra ayvu térã ñe'ê oikuaa ppyva'ekue imitã guive Andes regiõme

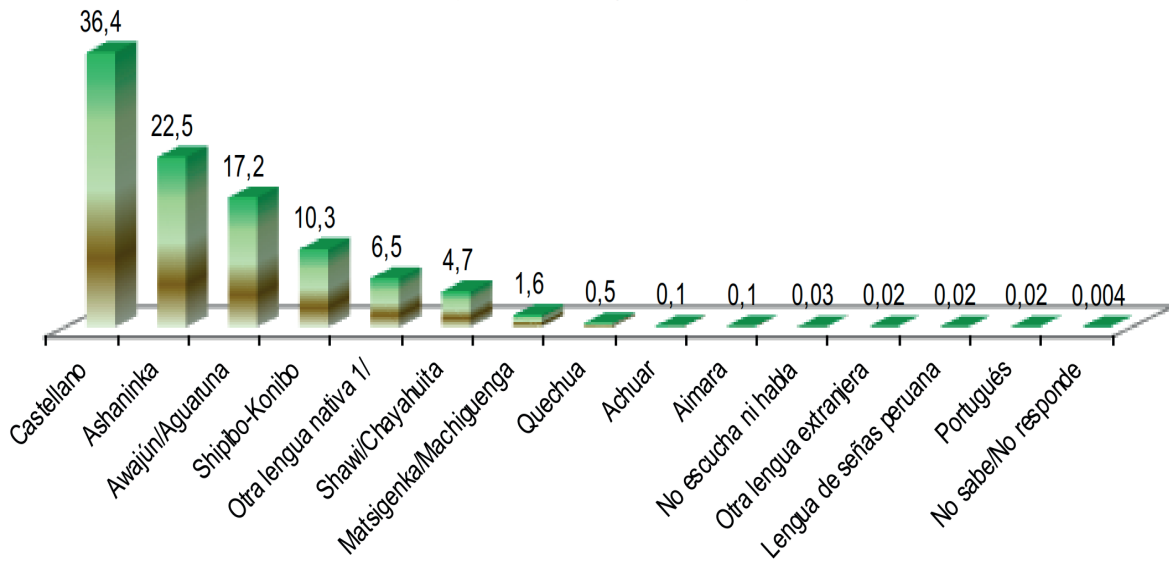

Jesarekorã. Oñeguenohẽ INEI - Censos Nacionales 2017: XII de Población, VII de Vivienda, III de Comunidades Indígenas (I Censo de Comunidades Campesinas).

Umi ppykuéra ñe'ê oiporu ha oikuaapyhyvéva mitã Perú Amazonía ka'aguýpe hína ko'áva: 77.510 tapicha he'i ñe'ê ppyha castellano, ohupytyva 36,4%; mokõiha katu Ashaninka ojevaléva hese 47.978 ava ñe'ê ppyramo (22,5%); Awajún/ Aguaruna oiporúva 36.516 tapicha (17,2%), he'íva imitãme oikuaaraëve hague ko ayvu; 22.005 tapicha 10,3%, oikuaa ñe'ê ppyha Shipibo-Konibo (10,3%), ha amo ipahávoma, 13.787 ava he'i imitãme hogapýpe oñe'ëraëvehague Kichwa, Ticuna, Nomatsigenga, Wampis, Yine ha ambueve ñe'ê ppy. Ko'ã marandu ojehechakua ta'ãnga 3-pe.

Ta'ãnga 3

Ypykuéra ayvu térã ñe'ẽ oikuaa ypyva'ekue imitã guive Andes Amazonía ka'aguy regiõme

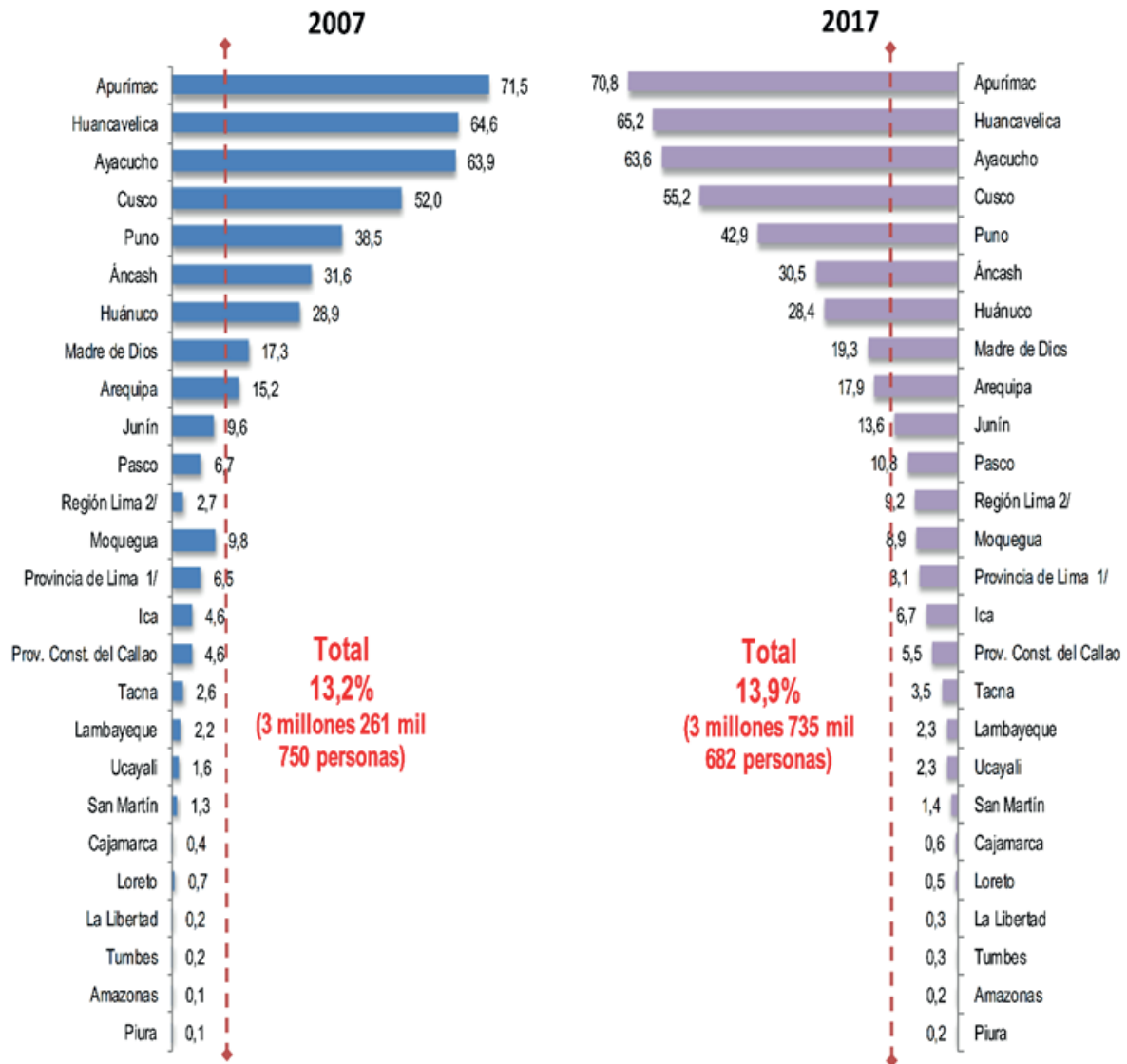
Jesarekorã. Oñeguenohẽ INEI - Censos Nacionales 2017: XII de Poblaci3n, VII de Vivienda, III de Comunidades Indígenas (III Censo de Comunidades Nativas).

Derecho ñe'ẽ rehegua ha ñe'ẽheta ojehechakuaa heta hendápe, táva, regiõ ha avei tetã tuichakue; umi ayvu poruharakuéra ombohekoveresãijey iñe'ẽnguéra ha oñemoĩ oiporu hikuái. Ñe'ẽ ojeporúva ande yvýpe rehe ojepokóvo, oje'ekuaa umi iñe'ẽmokõi aimara ha quechua-va he'iha ypykuéra ñe'ẽ oikove ha ojeporuha umi rupi (umíva 83 %), hetave rehe tapicha oiporúva aimara upe altiplano sureño yvýpe térã Puno tetãvorépe (Vizcarra, 2012). Umi ande ñe'ẽ oikove heta tetãvorépe Perúpe ohechauka umi censo ojejapova'ekue ary 2007 ha 2017-pe.

Ojejesarekóramo ypykue ñe'ẽ térã ñe'ẽ ypy quechua oikuaapyhýva umi tapicha oguerekóva 5 ary guive oikéva'ekue upe censo-pe 2006 ha 2017-pe, ojehechakua ko ypykue ayvu (censo 2017-pe) umi tapicha oikuaapyhy hague imitã guive. Umíva apytégui, 70,8% hína tetãvore Apurímac-gua, 65,2% Huancavelica-ygua, 63,6% Ayacucho-ygua, 55,2% Cusco-ygua, 42,9% katu Puno, 30,5% Áncash ha 28,4% Huánuco-pe, umíva tapicha oguerekóva 5 ary guive. Ojehechakuaa ta'ãnga 4:

Ta'anga 4

Ypykuéra ayvu térã ñe'ë ypy Quechua tapicha oikéva censo-pe ha oguerékóva 5 ary ha he-tave peteĩteĩ tetãvorépe (censo 2007 ha 2017).

Jesarekorã.

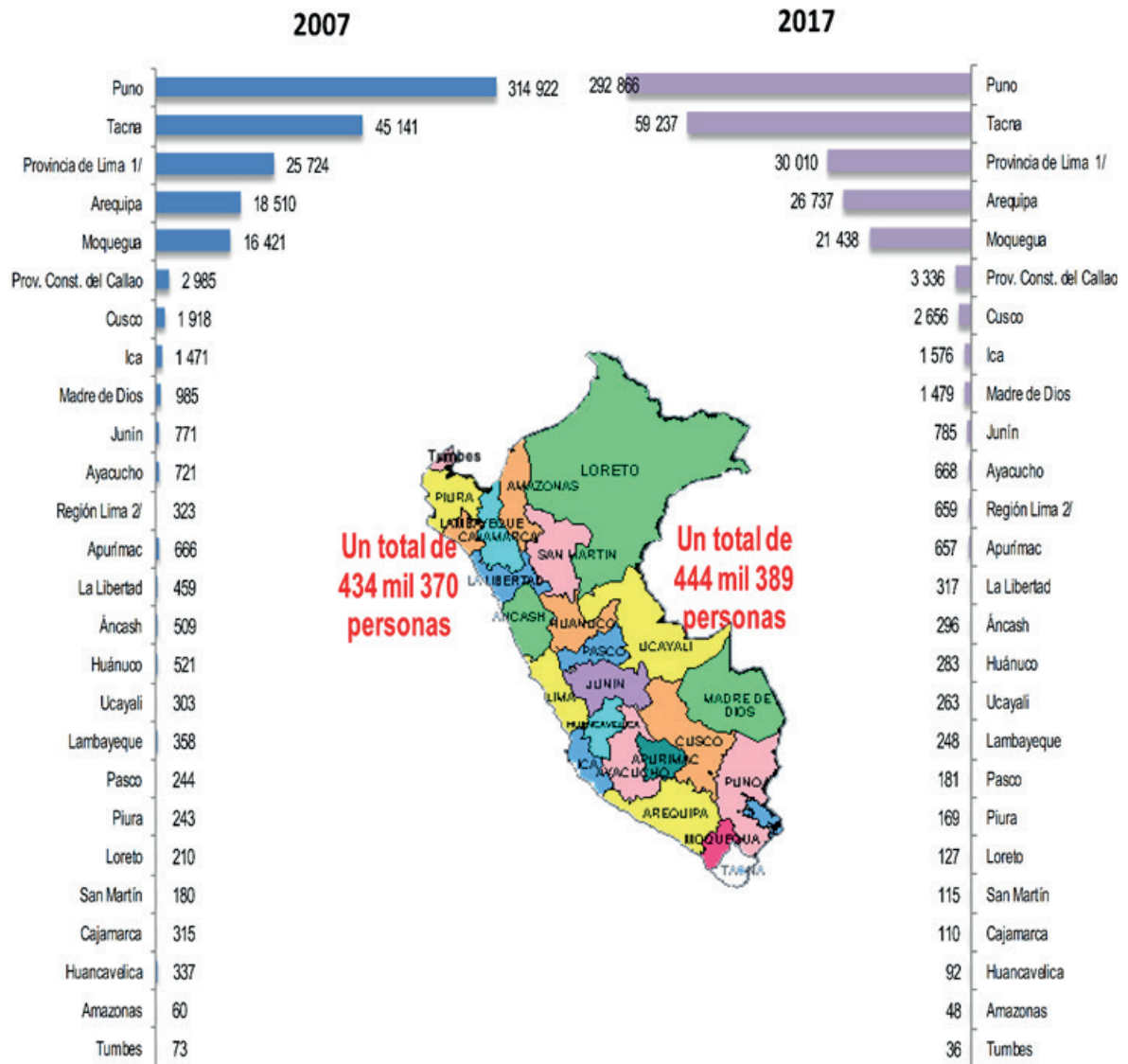
1. Ipype ojegueroike 43 distrito opytáva Lima provincia-pe.
2. Ipype ojegueroike ko'ã provincia: Barranca, Cajatambo, Canta, Cañete, Huaral, Huarochirí, Huaura, Oyón ha Yauyos.

Oñeguenohẽ INEI - Censos Nacionales de Población y Vivienda 2007 ha 2017-gui.

Umi ñe'ë ojeporúva andes-pe oikove ha hesãi guasu chokokue ha ypykuéra rekohápe, ohechaukáre hekokuéra tee, ojeporúva oñeñomongeta ha ojeikove rekávo oñondive, ha ymaite guive oikovéva ha oikovétava ojeporúma guive umíva umi tendápe. Umi tapicha oikóva upépe ojepy'amongeta háicha niko ojokupyty arapy jehecha rehe, upéichante avei heko-hakuéra rehe, oiko ha oikovéva umi ypykuéra retã ndive ko'ëreire. Aimara ayvu, ñe'ë ypy ohechaukáva ñe'ë heta, oiporu ha oikuaapyhýva mitãnguéra; ojehecha, 27,0% oikuaaha Puno-pe; 19,4%, Tacna-pe ha 13,2%, Moquegua-pe; upéicha avei oñehendu ichupe heta regiõme Perú-pe, ojehechaháicha ko ta'anga 5-pe.

Ta'ãnga 5

Ypykuéra ayvu térã ñe'ẽ ypy Aimara tapicha oikéva censo-pe ha oguerékóva 5 ary ha hetave peteĩteĩ tetãvorépe (censo 2007 ha 2017).

Jesarekorã.

1. Ojegueroike ipype 43 distrito Lima provincia-pegua.
2. Ojegueroike ipype ko'ã provincia: Barranca, Cajatambo, Canta, Cañete, Huaral, Huarochirí, Huaura, Oyón ha Yauyos.

Oñeguenohẽ INEI - Censos Nacionales de Población y Vivienda 2007 ha 2017-gui.

Ojepokóramo umi ande pegua ñe'ẽ ojejukava'ekue rehe, umi tapicha oiporúva mokõi ñe'ẽ he'i ypykuéra ayvu noñemokangyihahína, ha'ekuéra ohechauka rehe umi tapicha reko tee imbaretéva okaháre ha opavave ogapygua oiporúva. Tekoasakue ñanemomandu'a ko'ã ñe'ẽ oiporu hague umi ypykue retã, ha ijapytepekuéra ojejuhu umi ojeporuvá'ekue ñe'ẽ ñemíramo yma Inca-kuéra apytépema.

Opa umíva rehe niko ypykuéra ayvu yma hína ko'ã tapicha aty rekove tee rechaukaha ha ombojoajúva ichupekuéra Perú-pe ha avei ko tetã rechauka tee

(Ministerio de Cultura, 2016). Oiporúva ijayvu tee, umi ypykue retã omopyenda ha omoherakuã hemiandu, heko yma, hembichecha, imba'eporã ha imba'ekuaa tapichakuéra oúva ha oútava hapykuerikuérape ha avei mayma tapicha yvy ape ariguápe. Decreto Supremo P^{py} 004-2016-MC, he'iháicha, derecho ñe'ë rehegua hína derecho apytterekute, peteĩteĩ tapicha ha tapicha atýpe ġurã, ha omoañete ojeporu haġua umi ayvu tee opa hendápe, ha tapichakuéra oikovévo ipypekuéra hapichakuéra apytépe, oñomongeta, oñemoarandu, política ha mba'epohápe (Tetã Rekuái, 2016)

Ñe'ëpaha

Ypykuéra ñe'ë ojeporúvo ha derecho heseguakuéra oñemboguapy Perú Léi Guasúpe. akytã 2 (mokõi): opaite tetãygua peteĩcha iderécho léi rendondépe: "Avave ndaikatúi oñemboykévo hekoveñepyrũ, raza, meña, ñe'ë, tupã guerovia, hemimo'ã, imboriahu térã iviruheta ġramo oimeraë mba'ére".

Upe Léi P^{py} 29735, Léi Omohendáva Ypykuéra Ñe'ë jeporu, Ñembohekoveresã, Jehyvykõi ha Ñemyasã Perú-pe ombohysýi umi derecho ha omboaje ypykuéra peteĩteĩva ha tetãháichape ġuarã derecho ñe'ë rehegua, ha he'i avei opaite ko'ã ayvu ohechauhaha tapicha aty reko tee; tojeporu ypykue ñe'ë Estado rembiapópe ha avei tapichakuéra apytépe; toñemopyenda ha tojehetejora arandupy tee; mayma tapicha tojeguereko ñe'ëasahára iñe'ëgui ambue ñe'ëme oñemoañete potávo ichupe derecho opa hendápe, tohupyty tekombó'e iñe'ë teépe ha iñarandupy rekópe, arandupyeta kuápe.

Peru iñe'ëheta, ko'aġaite oikove ipype 48 ypykue ñe'ë, ha umíva apytégui 4 hína andina ha 44 katu amazónica, ha maymavete nunga ojeporu tetã tuichakue javeveve.

Ypykue ayvu ojeporuve ha hetave tapicha oikuaapyhýva imitã guive andes regiõme hína ko'ãva: 50,1% quechua ha hapykuéri ou aimara ohuytýva 6,8% tetãyguáva, ohechauháva oikuaa hague imitã guive ko ñe'ë.

Ypykuéra ñe'ë ojeporuvéva ka'aguyha rehe apytépe, 22,5% oiporu asháninka iñe'ë ypyramo, 17,2% oikuaa ha oiporu awajún/aguaruna imitãme.

Ikangy tembiapopy oñemboguatáva ypykuéra ayvu Perú pegua oñemyasã, oñembohekoveresã ha oñemombaretejeývo.

Umi ñe'ë ojeporúva andes-pe oikove ha hesã guasu chokokue ha ypykuéra rekohápe, ohechauháre hekokuéra tee, ojeporúva oñeñomongeta ha ojeikove rekávo oñondive, ha ymaite guive oikovéva ha oikovétava ojeporúma guive umíva umi tendápe. Upe tapicha oikóva upépe ojepy'amongeta háicha niko ojokupyty arapy jehecha rehe, upéichante avei hekohakuéra rehe, oiko ha oikovéva umi ypykuéra retã ndive ko'ëreire.

Arandukaporupyre

Congreso de la República. (2011). Ley N° 29735, *Ley que regula el uso, preservación, desarrollo, recuperación, fomento y difusión de las lenguas originarias del Perú*. El Peruano.

Constitución Política del Perú [Const]. (1993). Congreso Constituyente Democrático.

Dirección de Educación Intercultural Bilingüe. (2018). *Lenguas originarias del Perú*. Ministerio de Educación.

- Hernández Sampieri, R., Fernández Collado, C., y Baptista Lucio, P. (2006). *Metodología de la investigación* (4ª ed.). McGraw-Hill.
- Instituto Nacional de Estadística e Informática. (2017). *Censos nacionales 2017: XII de población, VII de vivienda y III de comunidades indígenas*. <http://censo2017.inei.gob.pe/publicaciones/>
- Ministerio de Cultura. (2016ª). *Derechos colectivos de los pueblos indígenas u originarios*. <https://www.cultura.gob.pe>
- Ministerio de Cultura. (2016b). *Política nacional de lenguas originarias, tradición oral e interculturalidad al 2040*. <https://www.gob.pe/cultura>
- Ministerio de Educación. (2013). *Documento nacional de lenguas originarias del Perú*. <https://www.minedu.gob.pe>
- Presidencia de la República. (2016). *Decreto Supremo N° 004-2016-MC que aprueba el reglamento de la Ley N° 29735: Ley de lenguas indígenas u originarias*. El Peruano.
- Presidencia de la República. (2017). *Decreto Supremo N° 005-2017-MC: Política nacional de lenguas originarias, tradición oral e interculturalidad*. El Peruano.
- Reichardt, CS y Cook, TD (1986). *Métodos cualitativos y cuantitativos en investigación evaluativa*. Morata.
- Santana, L., y Gutiérrez, L. (2001). *La investigación etnográfica: Experiencias de su aplicación en el ámbito educativo*. <http://cidipmar.fundaciti.org.gov.ve/parxiv-x/art-2.htm>
- Vizcarra, F. (2012). *Actitudes lingüísticas en los estudiantes de la UNAP en relación a las lenguas andinas* [Tesis de maestría, Universidad Nacional del Altiplano].